

SA PAGITAN NG PABRIKA'T PAMANTASAN: ANG PAKIKIPAGSAPALARAN PARA SA KATWIRAN AT KABULUHAN NG ISANG MARALITANG TAGALUNSOD

ROSARIO TORRES YU

A lumpihit na ako simula nang malaman kong kailangan kong magbigay ng isang talumpati tungkol sa pagtatagumpay sa okasyon ng pagtanggap ko ng isang gawad. Ilang madaling araw ko ring binuno ang tungkol dito pero hindi ako makasulat. Paano'y hindi ko matanggap sa sarili kong tagumpay na nga akong maituturing. Sa katunayan, hindi ko inisip ang tagumpay bilang sukatan sa anumang bagay na ginawa ko sa buhay. May mga pakay na nagtulak sa akin para gawin ang ganoo't ganito, pero hindi pagkilala kundi ang saya pagkatapos, na lagi namang sandali lamang nararamdaman, ang iniisip kong kapalit ng paghihirap at paggawa. Sa pagmumuni-muni sa madaling araw ko narating ang pasyang maging totoo sa sarili at ikuwento na lamang ang naging paglalakbay ng isang batang Tundo hanggang sa mapadpad siya sa kagubatan ng Pamantasan ng Pilipinas at makalabas ditong baon ang mayamang karanasan at kaalaman pagkatapos ng 43 taong paglilingkod.

Ipinaubaya ko na sa babasa nito kung ano ang makikita nila rito. Pagkatapos kong maisulat ito nang painut-inot, dahil ang pagbabalik sa mga karanasan ay hindi madali at ang paglalantad ng sarili sa madla ay may kasamang kapal ng mukha at pagiging tapat sa sarili, sa abot ng kaniyang maaalala, inisip kong ituloy na ang naumpisahan kong naratibo ng pagkabata ko sa maralitang pook ng Tundo. At pagkatapos kong magawa ito, na isasalaysay ko sa susunod na bahagi ng sanaysay na ito, hindi ang tungkol sa tagumpay kundi ang napakahalagang biyaya ng pagmumuni-muni ang gantimpalang inani ko—ang pagkilala sa sariling napanday ng mga karanasan.

MULA TUNDO HANGGANG DILIMAN

Nasimulan ko sa personal na sanaysay kong “Batang Tundo” ang pagsisikap na bigyang halaga ang inaakala kong importanteng malaman ng mga anak ko bilang pagpapakilala ko sa kanilang pinagsimulan na rin. Masaya

kong nabuo ang sanaysay pagkatapos kong hamunin ang sarili na sumulat tungkol sa pagkabata ko at isali ito sa Carlos Palanca Memorial Awards for Literature. Magaan ang pakiramdam ko habang isinusulat ko ito noon, at nilalamnan ang naisip kong disenyo ng pagkukuwento. Masaya at hindi galit sa mundo ang tonong inawit sa sanaysay. Sa pagpapatuloy ng salaysay ngayon ay parang nanganganay ako. Hirap at hindi mapakali. Paano'y gagalugarin ko ang mahabang taon ng paglalakbay mula noon, at ibabahagi ko ang bunga nito sa pag-asang makararating sa babasa ang naging katuturan nito para sa akin. Ipapalagay ko na lang na may matiyagang makikinig ng kuwento ko sa mga kaibigang tumatanda na rin.

Sa pagbabalik tanaw-suri, kinilala kong mabuti ang mga bagay o pangyayari o mga tao na sama-samang bumuo ng mapa ng paglalakbay na ito hanggang mapasok ang kagubatan ng Diliman at makalabas ditong buhay at hindi naengkanto, [literal at metaporikal] kahit na kumulubot na ang balat, namaos na ang boses, lumabo ang mata pero may bakas pa ng ganda noong kabataan niya... sabi ng iba. Sa ibang salita, gusto kong ikuwento kung paano ko nakita ang mga birtud ng katuturan, kabuluhan, at katwiran sa pakikipagsapalaran.

BUMUBUO NG PAGKATAO ANG KAHIRAPAN

Lumaki ako sa gitna ng kahirapan. Bata pa ako alam ko na kung paano mabuhay. Siyam kaming magkakapatid, panlima ako sa panganay, manggagawa sa pabrika ng sigarilyo ang tatay, at hindi nagtatrabaho ang nanay sa labas ng bahay. Nakakaraos lang kami; ibig sabihin, nakakain ng tatlong beses sa isang araw, nakakaupa sa paupahang

bahay at nakakapasok sa paaralang publiko ang mga nakatatandang kapatid hanggang mawalan ng trabaho ang Tatay dahil sumali sa unyon at nagwelga at nagsara ang pabrika. Sa panahong ito, dito ko nalaman ang hapdi ng sikmura dahil sa gutom ng nalilipasan. Dito ko nalaman na napakasarap kahit kapiraso ng isang inihaw na tuyong pinaghati-hatian na inuulam sa mainit na malabnaw na lugaw sa gitna ng bagyo't baha. Dito ko natutuhang pumasok sa eskuwela kahit hindi nag-aalmusal. Panahon ito ng tagsalat sa buhay naming dumating na hindi namin napaghandaan, dahil wala namang mahirap na pamilyang nakapaghahanda sa tagtuyot. Hindi naman kami paris ng mga langgam na makapag-iipon ng pagkain para sa tag-ulan dahil wala namang maiipon. Isang kahig isang tuka ang buhay ng manggagawa.

Sa panahon ng krisis, naging guro namin ang Nanay at naging eskuwelahan ang maralitang pook ng Tundo. Tumimo sa isip ko na ugaliin ang pagiging maagap, dahil halos araw-araw na naririnig ko ito sa Nanay kapag ginigising ang lahat para magsimula nang kumilos. "Gumising na kayo, nagsasabog na ng biyaya ang Diyos, nakatihaya pa kayo." May kanya-kaniyang gawain sa bahay na dapat matutuhan ang iba't iba: paglilinis ng bahay, paglalaba, pagluluto [kung may luluuin], pagpapakain sa baboy na inaalagaan para may pangmatrikula at kung ano-ano pa. Kaya lumaki ako at mga kapatid kong hindi nagbababad sa higaan. Mahaba ang araw: maagang gumising, gabi nang matulog, lalo na kung may eksamen at homework na dapat tapusin. Kaya noong nasa hayskul na ako, inuuna ko ang pagbubusa ng maning paninda ko sa mga kاكلase

ko para may pambaon ako o pambili ng gamit sa mga school project, bago ako gumawa ng asaynment kaya sanay sa puyat at batak ang payat na katawan sa paglalakad at pagtatrabaho. Abilidad ang tawag ng iba rito, maparaan, sa turo ng Nanay. Kung may problema, umisip ng paraan at kumilos. Kaya lumalaki kaming magkakapatid na tulong-tulong, may naglalako ng dyaryo sa madaling araw, may nagtitinda ng nilagang mais sa maghapon. Para makatulong, nakipagsapalaran ako sa kung ano-anong kontes sa paaralan namin o sa mga kumpetisyon ng mga haykul. Hindi lang sa Secondary School Conference nang naging editor ako ng aming school organ, Ang Tambuli ang sinasabi kong kontes. Halos lahat ng kontes ay pinatulan ko: darning contest, flower arrangement contest, spelling contest, kahit ang sikat noon sa telebisyon na "Kuwarta o Kahon ni Pepe Pimentel. Pinili ko ang spelling at nang makapasa ay nakatuloy sa tanungan na ng "kwarta o kahon." Dahil sa mga kontes na ito, sinuwerte naman akong manalo sa ilan; may uwi na akong isang maliit na kahon na may anim na bote ng toyo, suka, at mga de-lata, isang supot ng bigas o kaya, ang pinakamalaking panalo, isang bagong kamang de-kutson na napanalunan ko nang piliin ko ang kahon sa halip na kwarta. Napanood ako ng mga kaklase ko, at tinablan ako ng hiya nang batiin nila ako.

Sipag, paraan, at dangal. Iyan ang mga kalasag na ginamit namin para makatawid at umahon. Dangal ang laging ipinaalala sa amin ng mga magulang. Huwag mahiya sa pagtitinda, maglabada para sa kamag-anak para hindi magpalimos sa kanila, mangolekta ng kaning baboy sa kapitbahay, at iba pa. "Hindi

dapat ikahiya ang pagiging mahirap dahil hindi tayo kumakain ng galing sa nakaw," bukambibig ng Nanay. Madetalye ko itong ikinuwento sa aking sanaysay na "Batang Tundo." Sa awa ng Diyos, sa tulong ng may mabubuting loob at sa desisyon ng mga nakatatandang kapatid na tumigil sa pag-aaral at magtrabaho na rin sa pabrika, maluwalhati kaming nakatawid. Kaming apat na mas bata [tatlong babae at isang lalaki] ay nakapagpatuloy sa pag-aaral sa paaralang publiko hanggang sa kolehiyo. Kaya lagi ko namang ikinukuwento sa mga anak namin nang may pamilya na ako, na masuwerte kaming mahihirap noon at mataas pa ang kalidad ng edukasyong pampubliko noong mga taon ng dekada 50-60, maliit pa ang populasyon at maunlad pa ang kabuhayan ng Pilipinas. (i.e. nangunguna ang Pilipinas sa mga bansa sa Timog Silangang Asya). Wala rin noong mga batang lansangan o batang hamog; kahit anong pagkahirap-hirap ng buhay, may bahay na inuuwian ang mga bata sa Tundo.

Sa tahanan at sa eskuwela, sa karanasan ko, at marahil ay hindi naman naiiba ang karanasan ng iba pang mga bata sa aming lugar noon, ang importanteng interbensiyon kung bakit kami nakapagtapos sa kolehiyo, kung masasabing tagumpay na nga itong maipapalagay ay dahil sa kalinga. Importante ang kalingang naramdaman namin para magsikap na magkaroon ng buhay na higit na mabuti kaysa nakagisnan. Kalinga ang pinili kong itawag dito. Sa natuklas na ngayon ng mga scientist pinangalanan nila itong 'good parenting.'

Ganito ang nabasa kong isang paliwanag tungkol dito ni Paul Tough sa kaniyang aklat na *How Children Succeed: Grit, Curiosity and the Hidden Power of Character*:

Much about the new information about childhood and poverty uncovered by psychologists and neuroscientists can be daunting to anyone trying to improve outcomes for disadvantaged children. We now know that early stress and adversity can literally get under a child's skin, where it can cause damage that lasts a lifetime. But there is also some positive news in this research. It turns out that there is a particularly effective antidote to the ill effects of early stress and it comes not from pharmaceutical companies or early - childhood educators but from parents. Parents and other caregivers who are able to form close, nurturing relationships with their children can foster resilience in them that protects them from many other worst effects of a harsh early environment. This message can sound a bit warm and fuzzy, but it is rooted in cold, hard science. The effect of good parenting is not just emotional or psychological, the neuroscientists say; it is biochemical (27-28).

Maraming salamat sa *kalinga* ng nanay.

NAGTUTURO NG KATUTURAN ANG PAKIKIPAGSAPALARAN

Kalaro ko man sa paglaki ang kawalang katiyakan, sigurado naman ako kung ano ang hindi ko gustong mangyari. Isang araw, isinama ako ng Tatay ko sa pinapasukan niyang pabrika sa San Francisco del Monte. Dinala ako ng Tatay para makita ang ninang kong ka-manggagawa niya dahil hindi ako nakapamasko sa kanya. Hahabol asko sa ninang at mga kasamahan niya. Isa't isa, kumakantiyaw sa Tatay na

"humahabol" pa ang isang iyan, na ngiti lang ang sagot nya. Pauwi na kami nang marinig kong sabihin ng isang kasamahan niya "Eh paglaki niyan, dito na rin magtatrabaho ang daliginding mo." Sinagot ko siya sa utak ko at sa maniwala kayo't hindi, isinumpa ko sa sarili kong hinding-hindi mangyayari 'yun. "Hindi ako magtatrabaho sa pabrika," ang mayabang kong salita sa sarili at kinimkim ko ito hanggang tumuntong na ako sa hayskul.

Hindi nga nangyari ang hindi ko gusto. Dahil ito sa *fairy godmother* kong si Miss Librada Santos, ang guro ko sa history at adviser ng section one class sa Arellano Public High School, (dating Manila North High School), na gumawa ng paraan para mapunta ako sa academic track. Kung hindi, malamang na bumagsak ako sa pagiging modista nang isulat ko sa form na pinasagutan sa amin na vocational track ang pinili ko. [Hindi na bago ang kurikulum ngayon na may academic track at vocational-technology track]. Si Miss Santos ang lumapit sa Alumni Association ng Arellano. Isa sa pinakamagaling na hayskul ang Arellano. Ilan sa mga magagaling na nagtapos dito ay sina Benigno Ramos, Teodoro Agoncillo, University Professor Amelia Lapena Bonifacio at ang nakilala ko't nakatrabahong pilantropong si Eduardo Fajardo. Dito rin pala naghayskul si Prof. Dadufalza. At noon, wala akong kamalay-malay na ang presidente pala ng asosasyon ay si Atty. Teodoro, ama ng naging dekanong ng UP Kolehiyo ng Mass Communication na si Luis Teodoro. Si Luis ay naging kaklase ng ate ko at ang kapatid niyang si Jesus naman ay naging kaklase ko mula elementary hanggang hayskul.

Kahit na nagtitinda ako ng prutas at binusang mani sa mga kaklase ko noong hayskul, hindi ako naging mahiyain at sa katunayan ay naging lider pa nga. Ginawaran nga ako ng eskuwela namin ng Tandang Sora Award for Leadership at ng honorable mention ng buong graduating class ng 1967. Dito nanghinayang si Miss Santos. Dito na nagsimulan ang desisyon ng iba para sa akin ang magdadala sa akin sa daan tungo sa propesyon ng pagtuturo. Malinaw sa akin noon. Hindi ko gustong maging manggagawa sa pabrika, pero hindi ko rin naman ginustong maging guro. Halos lahat ng mga kaklase kong babae sa section one ay ginustong maging nars at marami sa kanila ang nagtrabaho sa Amerika pagkatapos. Pinili ang pagtuturo para sa akin ng mga guro ko dahil sa ito ang naging kondisyon ng scholarship na ibinigay sa akin ng Alumni Association ng Arellano. Pumasa ako sa entrance examination ng Philippine Normal College at entrance scholar naman ako sa Unibersidad ng Pilipinas. Ang UP College of Education ang pinili ng asosasyon na pasukan ko.

NAGTUTURO NG KATUTURAN ANG PANGANGAILANGAN

Naiintindihan ko, na ito na ang gintong pagkakataon, para huwag akong mauwi sa pabrika. May takot ding kasama ang pag-iisip ko nang ganito. Nakapagpatuloy kaming mga mas nakababatang mga anak sa pag-aaral sa hayskul dahil nagsakripisyo ang mga nauna at nagsipagtrabaho sila sa pabrika. Kung wawaldasin ko pa ang pambihirang pribilehiyong makapagkolehiyo nang libre, alam kong mauwi ako sa kinatatakutan ko. Nagsiguro ako kung gayon, nang pipili na ako kung ano ang magiging

minor at major, nag-isip akong mabuti. Kahit history ang gusto ko dahil paborito ko ito at hangang-hanga ako kay Miss Santos, pinili ko itong minor. Pilipino ang pinili kong maging major. Mas tiwala akong hindi mawawala ang iskolarsyip ko sa ganitong kumbinasyon dahil hasa na ako sa pagsusulat sa hayskul mula third year at fourth year nang maging staff at editor ako ng aming school organ sa Pilipino. Noong 1960s, ang mga content courses (major at minor) ay kinukuha sa Arts & Sciences, samantalang ang mga education courses ay sa College of Education, syempre. Sa takot kong mawala ang iskolarsyip ko, naging subsob ako sa pag-aaral; sinikap kong laging college scholar [may average na 1.75] ang standing ko kada semester na nagawa ko. Huwag naman ninyong isiping napakawalang kakulay-kulay ng buhay-kolehiyo ko dahil dito. Nang magamayan ko na ang pormula sa pag-aaral, nagkapuwang na sa buhay ko ang organisasyon. Naging lider na ako ng Education Circle, sumali na rin ako sa Diliman-wide organization, ang Kapisanang Panitikang Pilipino at dito ko na naging ka-org sina Ricky Lee na isang English major na nagsusulat sa Pilipino, Lerry Nofuente, at Fanny Garcia na naging mga sikat na manunulat at naging kumare't kumpare ko ang mga naging kaibigan dito nang magkaanak na ako maraming taon pa pagkatapos.

Kung hindi ko man piniling mapunta sa teaching noong umpisa, natutunan ko namang magustuhan ito. Parang nangyayari sa isang relasyon. Humanga ako sa magagaling na naging titser ko: sa education, kina Dr. Cadelina at Dr. Munariz; sa Arts & Sciences (AS), kina Teodoro Agoncillo, Samuel Tan, Jimmy Veneracion, Dr. Cecilio Lopez, Prof. Pena, Sonia Valenciano (kapatid

in Dr. Consuelo Paz ng Linguistics). Sa departamento ng Filipino, sina Amado V. Hernandez at Patricia M. Cruz at hindi ko naging propesor pero binabasa ang mga sinulat sa klase, sina Dr. Ernesto Constantino at Petronilo Daroy. Nang magtapos ako sa kolehiyo, sa pagtuturo na nga ako dinala ng kapalaran. Kapalaran ko na noong 1971, inimbata ako at retirado na rin ngayong si Prop. Lilia Antonio at kaibigan, na magturo sa Departamento ng Filipino at mga Wika sa Pilipinas bilang mga instraktor ng noon ay Tagapangulo, si Dr. Ernesto Constantino na taga-Linguistics naman. Dito ko na rin nakilala at hinangaan ang iba pang modelo sa pagtuturo, sa mga naging guro sa gradweyt klas, tulad nina Dr. Nicanor Tiongson, Professor Emeritus na ngayon, at muli, Dr. Patricia M. Cruz. Sa kanila ko natutuhan kung bakit at kung paano dapat manaliksik. Hindi ko man naging guro sa klase, naging kaguro ko ang mga batikang manunulat at iskolar tulad nina Roger Sikat, Domingo Landicho, at Bienvenido Lumbea dahil binabasa ko ang mga sinulat nila [noon, binabasa pa ng mga guro ang isinulat ng bawa't isa] at noong mga panahong iyon, marami akong natutunan sa kanila sa pakikipaghuntahan at inuman... ng kape. Napakasarap ng pakiramdam na napapaligiran ka ng mga makabayan at mahuhusay na propesor at naiisip mong nahahawa ka rin sa kanila.

KABULUHANG MAS MALAKI SA SARILING KAPAKANAN

May namumuong sigwa sa klimang intelektuwal sa UP at sa bansa sa bisperas ng pagtuturo ko. Sa katunayan, sa unang pagkakataon ginawa ang graduation namin sa Kolehiyo ng Edukasyon, gayundin ang sa ibang kolehiyo dahil kinansela ang

University Commencement sa pag-iwas sa nangyari noong sinundang taon (1970). Nagprotesta ang mga nagsipagtapos bilang pagtutol sa kolonyal na edukasyon. Bago pa ito, noong pumapasok ako sa mga klase ko sa AS, madalas kong lampasan sa AS steps kapag papuntang Main library ang mga estudyanteng nagtipon-tipon, nakikinig, kung minsan kay Senador Ninoy Aquino at kung minsan, kay Senador Jose (Pepe) Diokno.

Sa mga klase ko sa AS naririnig kong madalas ang tungkol sa neokolonyalismo, nasyunalismo, imperyalismo, at rebolusyon. Binabasa namin si Renato Constantino, at ang pinakapopular nga dito ay ang Miseducation of the Filipino People na may salin din sa wikang Pilipino. Siyanga pala, panahon na rin para kilalanin ang naging impluwensiya ni Renato Constantino at Leticia Constantino sa pagmumulat ng aming henerasyon. Sa pagpapatuloy, naaalala ko rin ang walang katapusang mga kuwento ni Amado V. Hernandez tungkol sa kilusang manggagawa at peryodismo sa aming klase at sa ekstensyon nito sa huntahan sa kantina na may pakape at pa-pineapple pie. Sa kabila nito, hindi pa ako kumbinsido. Nag-uusyoso lang ako.

Ang tingin ko sa pagtuturo noong una ay trabaho. Ngunit hindi ko namamalayan, unti-unti na itong nagbabago. Matutukoy ang mga pangyayaring babanggitin ko sa sumusunod na bahagi, na magbabago sa pagtingin ko sa pagtuturo at magtuturing dito na isang anyo ng pagsasapraktika ng mga paniniwala tungo sa pagbabago. Sa maikling salita, ang pagtuturo bilang pagsasabuhay ng paninindigan para sa isang edukasyong siyentipiko dahil mapanuri, makabayan dahil anti-kolonyal at mapagpalaya dahil para

sa interes ng sambayanan. Ito ang magbibigay ng *katuturan*, o purpose kung tawagin ng mga psychologist sa pagtuturo ko.

Unang naging susi sa pagbabago ang adbokasiya para sa wikang pambansa, ang wikang Filipino. Hindi pa uso noon ang wikang salitang adbokasiya. Pakikibaka para sa pambansang wika ang tawag noon dito na itinuring na isang paraan ng dekolonisasyon o pagtatanggal ng mga sapot ng kolonyalismo sa kultura at edukasyon. Importante ang wikang pambansang magbubuklod sa mga nagkawatak-watak na mamamayan dahil sa malalim na bisa ng kolonyalismo at pagpapatuloy nito sa bagong anyo. Nakahiwalay ang elite na nag-iisip at nagsasalita sa wikang Ingles, sa mas nakararaming mamamayang pinamamahalaan. Naging wika ng kapangyarihan ang wikang dayuhan at dapat ipaglaban ang katutubo, bilang pag-angkin ng kapangyarihan at pagbuo ng identidad. Nasa sentro ng mga pag-iisip na ito at posisyon ang Departamento ng Filipino sa UP Diliman. Mula sa kurikulum, at pagtuturo hanggang sa mga pananaliksik ay naging maalab ang pagsusulong ng misyong ito. Nagkakaisa ang tinig ng mga kinikilalang manunulat sa departamento tulad nina Dr. Bienvenido Lumera, Nicanor Tiongson, Rogelio Sicat, Domingo Landicho, kasama na si Amado V. Hernandez. Katuwang din ang mga gurong hinugot sa Department of English at isinama sa Departamento ng Filipino, bilang mga guro tulad nina Prof. Petronilo Daroy, Romeo Dizon at Patricia Melendrez-Cruz. Dahil sa galing at kahusayan nila, umangat ang tingin sa mga nagtataguyod sa wikang pambansa. Kasabay ng paggalang na nakuha nila ay nakuha rin ang paggalang sa itinataguyod nilang wikang pambansa. At habang lumalakas ang kilusan

ng pagbabago, sa loob at labas ng unibersidad, at lumalalim ang pakikilahok ng mga guro't estudyante sa kilusang ito, hindi ko na nagawang manood na lamang o mag-usyoso. Namulat ako't sumali sa pagsusulong ng pagbabago.

PARA KANINO MAGTUTURO?

Dinala ko sa klasrum ang paninindigang ito, at sinikap kong mag-ambag sa karunungan magsisilbi sa sambayanan. May talab ng personal ang naging direksiyon ng pagtuturo ko't pananaliksik. Sa impluwensiya ni Ka Amado o Amado V. Hernandez, una, noong naging guro ko siya, at pangalawa noong maging paksa siya ng mga pananaliksik ko para sa gradwadong digri ilang taon nang pumanaw na siya at tanghaling Pambansang Alagad ng Sining sa Literatura, naitutok ko sa mga manggagawa, sa kanilang panitikan at kilusan ang mga saliksik ko. Sa panahong ito ko naintindihan ang buhay ng manggagawa, at ang pakikibaka nila para sa katarungang panlipunan. Dito ko naintindihan na kahit anong sipag at tiyaga ang ipakita nila, mananatili lamang silang isang kahig, isang tuka, paris namin noon. Dahil nakaugat sa sistema ng produksiyon ang malalim na dahilan kung bakit ang uri nila ay hindi makaaahon sa kahirapan. Ang tubo ng kapitalista ay lalago dahil kakarampot ang suweldo ng obrero. At humanga ako sa pagsali ng tatay sa unyon noon na hindi ko nasabi sa kanya noong nabubuhay pa siya. Sa isang banda, ang mga pananaliksik at publikasyon ko tungkol sa mga manggagawa ang isang maliit na ambag sa pagsulat ng kanilang kasaysayan at pagbibigay-tinig sa kanila sa salaysay ng buong bayan. Hindi man ako ang organikong intelektuwal na binanggit

ng Italyanong Marxistang si Antonio Gramsci, dahil nanggaling ako sa uring manggagawang hindi ko itinatatwa, ngunit isa nang propesyonal, dinala ko ang saloobin ng isang progresibong intelektuwal na naghangad ng katarungan para sa kanila.

Noong mga panahong iyon, hindi sapat na magturo't magsulat lamang. Dapat patunayan ang katapatan ng komitment sa pamamagitan ng pagsali sa mga samahan ng kilusang makabayan. Pagbaba sa toreng garing ang tawag dito.

Nag-uumpisa pa lamang akong magturo nang sumali ako sa Samahan ng mga Guro sa Pamantasan o SAGUPA [at dito na rin ako nagka-boyfriend na magiging kabiyak ko rin pagkatapos]. Layunin ng samahang ito na kumalat ang makabayan at demokratikong oryentasyon sa edukasyon sa iba't ibang pamantasan. Sa mga porum nito ako natuto ng mga kaalamang labas sa itinuturo kong komunikasyon, PI 100, at Humanidades 1 o Introduksiyon sa Panitikan ng Pilipinas, noong una akong magturo, ngunit nagpayaman sa nalalaman ko. Nakuha ko sa mga talakayan at pagbabasa ng mga dapat basahin ang tungkol sa imperyalismo, kolonyalismo, pyudalismo, burukrata kapitalismo, nasyunalismo, rebolusyon na may tuon sa nangyayari sa bansa. Importante ang mga paksang ito sa pagtuturo namin ng panitikan ng Pilipinas—ang konteksto nito at ang naging impluwensiya nito sa nalikha at nalilikhang panitikan noong mga panahong iyon. Nakikipaghabulan ako sa mga aktibistang estudyante ko sa klase sa pagbasa at pag-unawa sa mga bagay na ito dahil palabasa sila, may alab, at matatalinong hinahamon ang mga guro nila sa mga tanong at debate. Isang bagay itong

aaminin ko. Nagsisimula pa lamang ako, babad na ang mga estudyanteng lider na pumapasok sa mga klase sa *Philippine Society and Revolution* ni Jose Ma. Sison, *Struggle for National Democracy*, *The Enemy* ni Felix Greene at mga sinulat nina Marx, Lenin, at Mao Ze Dong. Para maging makatwiran sa panahong tinutukoy ko, narito ang mapaniniwalaang pagbubuod ng mga pangyayari sa panahong ito, sa pananalita ng pumanaw nang si Monico Atienza, lider-estudyante at detenidong pulitikal, at magiting na propesor ng DFPP:

Pagpitada ng dekada 70, may sapat ng bilang, koordinasyon at pakikipagtulungan sa mas maraming grupo, sektor at indibidwal at komunidad, at mga platun ng aktibista at organisador ang KPD upang madama ang impluwensiya at matukoy ang kapabilidad nito sa mas malaking seksyon ng mamamayan, laluna sa Kamaynilaan. Ang teatro ng protesta sa maraming aksyong masa ay pinatindi pa at higit na ginawang epektibo ng mga talumpati, awit, tula, dula at tanghalan ng mamamayan, at matatalas na panawagan at islogan ng makabagong aktibista ng sambayanan. May talim na ang kanilang kultura para lumaslas sa tabing ng kalakaran, may lengguwahe na silang nagdadala nito para ang namihasang isipan ay mabawasan ng lito (35-36).

Sa puntong ito, hindi ko maiwasang sabihin ang isang obserbasyon: sa hinaba-haba ng mga taon ng pagtuturo ko, napansin ko na padalang nang padalang ang pagtatanong ng mga estudyante sa klase o sa mga porum. Lagi kong ipinaaalala sa kanila na ang pagtatanong ay ugali ng isang matalinong tao, ng mausisang tao, ng nakadidiskubrenang tao. Naalala ko tuloy ang isang bahagi sa libro ni Richard Feynman na binabasa ko ang

The Pleasure of Finding Things Out, The Best Short Works. Ikinukuwento niya ang pagkakaiba nila ng pagtingin ng isang kaibigang artist tungkol sa isang bulaklak. Sa salita natin, ipinamukha kay Feynman na hindi niya nakikita ang ganda ng bulaklak na nakikita ng kaibigang artist. Paliwanag ni Feynman, maaaring hindi siya “as refined aesthetically as his friend” pero nakikita niya ang ganda ng bulaklak at higit pa rito, ang ganda ng “inner structure.” Kaya ang tanong niya agad: Does this aesthetic sense also exist in the lower forms? Why is it aesthetic? All kinds of interesting questions which shows that a scientific knowledge also adds to the excitement and mystery and awe of a flower” (p.2).

Nalalayo na ako sa paksa ko. Madalas ding mangyari ito sa pagtuturo ng isang tumatandang propesor. Nagpapahiwatig lang ako sa ibinigay kong halimbawa kaugnay ng pagtatanong. Noong kabataan namin, ang ugaling pagtatanong ay kasing ordinaryo ng paglanghap ng hangin.

TULAK NG TRADISYONG LIBERAL NG UNIBERSIDAD NG PILIPINAS

May isang katangian ang kapaligiran sa unibersidad kung kaya nagawa namin ang pagtatanong, pagsalungat, pagsalunga. Parang matabang lupang pinausbong ng kalayaang pang-akademiko na isa nang matatag na tradisyon noon dahil sa liberal na edukasyon, ang hangarin para sa pagbabago. Sa diyalektikal na pagtingin, ang kapaligirang ito naman sa pamantasan ay pagtalab na rin dito ng mga pagbabagong nangyayari sa labas ng bakuran nito. Isa na nga rito ang maalab na kilusang makabayan

at radikal ng mga kabataan noong mga panahong iyon na nagsagawa ng mga rally at protesta. Ang panahong ito ang tinawag na Unang Sigwa o First Quarter Storm na ang pananda ay ang madugong demonstrasyon ng Enero 26, 1970. Sa loob ng kampus, naging mitsa ng Diliman Commune ang isyu ng pagtataas ng presyo ng gasolina at ang bantang pagpasok ng militar sa kampus ng Diliman. Sa loob ng siyam (9) na araw ay idineklara ng mga estudyante ang “Republika ng Diliman.” Nasubok ang liberal na posisyon ng noon ay Presidente ng UP na si Salvador Lopez. Sa makasaysayang yugtong iyon ng UP, ipinagtanggol ni Pres. Lopez ang karapatang pantao ng mga mag-aaral at integridad ng institusyon, at napigil ang pagpasok ng militar. Naaalala kong sa bubong ng Faculty Center ako’t ilang mga estudyante nakapanungaw habang nagdaraan ang ilang senador, sa pangunguna ni Eva Estrada Kalaw, na naglalakad at makikipag-usap sa mga lider ng commune. Matapos ang isang buwang pagkontrol ng mga mag-aaral sa kampus ay muling bumalik ang kaayusan.

Sa panahong ito, hindi ako umuwi, kahit walang klase. Ipinaliwanag ko sa Nanay na natunton ako dahil sa DZUP, ang tanging koneksiyon ng mga estudyante sa labas, na ligtas naman sa kampus at hindi siya dapat mag-alala. Masaya ang gabi-gabing pagdadala namin ng tinapay sa mga nagbabarikada. Naalala ko rin ang isa pang pagkakataong nabigyan ko ng alalahanin ang Nanay. Kung bakit naman sa martsa-rali ng mga propesor ng UP, sa pangunguna in Pres. Lopez, na nakasuot pa ng toga ang mga propesor at sinalihan ko, ay makita ako ng Nanay na nagsimba sa Quiapo. Nakatigil kami noon sa

harap ng simbahan, sa Plaza Miranda, at tumuloy sa Malakaniyang para ipaabot ang posisyon ng pamantasan sa mga isyu sa edukasyon. Nang sabihin kong kasama ang presidente ng unibersidad at mga propesor ang nagrarali ay huminahon siya at pinagbilinan akong mag-ingat. Ang hindi alam ng Nanay, marami pa akong raling sinalihan na naging mapayapa at mayroon ding marahas.

Ngunit nang ipailalim ang buong bansa sa Batas Militar simulanoong Setyembre 21, 1972, nagmistulang malaking kampo-militar ang unibersidad, lalo na ang AS, at naging napakalaking hamon ang magpatuloy sa pagtuturong subersibo sa namamayaning interes at kapangyarihan. Pagkamalikhain ang isinagot ng mga aktibista at mga mamamayang kumontra sa diktadurya sa kabuuan. Iba-ibang paraan ng disimuladong paggigiit sa demokrasya ang naisip nila.

Nagpatuloy naman kami sa loob at labas ng unibersidad sa misyon ng progresibo, makabayan at demokratikong edukasyon. Sa loob ng klase, iniwasan ang mga salitang magbibigay-dahilan sa mga nakaenrol na ahente ng militar para magsuspetsa at ipaaresto ang guro. Naging malikhain sa pagpapaliwanag na laging naging magaang na daluyan ang paglingon sa kasaysayan. Naging malikhain din sa mga tanghalan katulad ng paggamit ng dula-misang "Pagsambang Bayan" ni Bonifacio Ilagan sa direksiyon in Behn Cervantes, na unang itinanghal sa Wilfrido Ma. Guerrero Theatre noong Setyembre 1977 ng UP Repertory, grupong panteatrong nakabase sa UP. Inawit din dito ang nakapagpapaalab na awit na "Bayan Ko." Dalawang taon bago ang EDSA Uno, at nagkasunod-sunod na ang mga rali pagkatapos na

paslangin si Ninoy Aquino, itinanghal ng Departamento ng Filipino at Panitikan ng Pilipinas ng UP Diliman ang dulang "Punla at Poot" sa direksiyon ni Apolonio Chua. Sa anyo ng tableau ay naisasadula ang iba't ibang problema ng Pilipinas.

Lumabas akong artista sa dulang ito, kasama ng halos lahat ng guro ng departamento. Dalawa ang papel na ginampanan ko, ang kamay ng papet, at ang kerida ng panginoong maylupang ginampanan ni Nick Tiongson. Produksiyon ito ng buong departamento at sa bakuran ng bahay sa kampus nina Dr. Pamela at Ernesto Constantino kami nagre-rehearsal at inaabot ng hatinggabi.

Sa labas ng unibersidad, nagpatuloy ako kasama ng ibang mga guro sa pagmumulat, sa pagbibigay ng mga seminar, sa iba't ibang lugar sa bansa, na ang plataporma ay pagpapahusay ng pagtuturo sa iba't ibang subjek: Filipino, English, Mathematics, Science, Social Studies, at Kasaysayan, ngunit ang layunin ng kahusayan ay laging nanggagaling sa oryentasyon ng makabayan at demokratikong edukasyon, kaya may pagsusuri sa kalagayan ng edukasyon na ang resulta ay pagkritika sa umiiral na kontra-demokrasya, kontra sa pag-unlad ng mamamayan at ng bansa. Naging "ligtas" ang mga seminar na ito sa bubong ng Association of Major Religious Superiors in the Philippines na noon ay kontra rin sa paglabag sa mga batayang karapatan ng mga tao.

Sa buong panahong ito na naranasan ko ang buhay na mapanganib gayong parang hindi ko kilala ang takot. Minsan ko lang naramdaman at naintindihan na ang matinding

takot na nakamamanhid pala at nakapagpapatulala nang muntik na akong makasama sa mga nahuli sa raid ng militar sa isang underground house na pinupuntahan ko rin. Kasabay ang mga gawaing ito sa lihim na kilusan sa ginagawa kong pagtuturo sa pamantasan. Sa panahong ito wala nang ibang mahalaga sa buhay ko kundi ang maalab na paniniwalang may kabuluhan ang pagtuturo ko sa loob at labas ng bakuran ng pamantasan. Lyon din ang panahong damang-dama kong hindi ako nag-iisa. Lyon din ang panahong naramdaman kong malayang-malaya ako. Hindi ito romantisasyon ng pagtingin sa karanasan ko noon at ng maraming katulad kong batang gurong yumakap sa isang paniniwalang lumukob sa buong pagkatao. Ito ang totoong damdamin ng may taimtim na paniniwalang magbabago ang mundo. At kasabay nito, magbabago ang buhay ng uring manggagawa.

Dala-dala ko ang kamalayan at damdaming ito nang muling bumalik ang demokratikong espasyong binuksan ng EDSA 1 at magpatuloy ako sa pagtuturo.

Sa batang edad na 37, pinagtiwalaan ako ng mga kaguro sa departamento na pamunuan sila bilang Tagapangulo. Pinagtuunan namin, kasama ang departamento ng lingguwistiks, sa pangunguna ng mga iskolar na si Dr. Ernesto Constantino at Dr. Consuelo Paz ang batayan ng Artikulo 14, Seksiyon 5 ng Konstitusyon ng 1987 sa wikang pambansa, batay sa tinanggap na proposal ng grupo ng UP sa 1986 Constitutional Convention. At pagkatapos ng dalawang taon, sinundan ang makasaysayang pangyayaring ito ng pagpapatibay ng UP Palisi sa Wika noong Mayo 1989.

INTEGRIDAD AT PAMUMUNO

Pagkatapos ng mga karanasang ito, na nagpatibay ng loob ko, dinala ko naman sa pagseserbisyo sa unibersidad sa iba't ibang naging tungkulin ko pa ang natutuhan at nakasanayang paggigiit nang nasa sa lugar para sa pinaniniwalaan at prinsipyo. Integridad o pinagsamang katapatan at dangal para sa akin ang tinutukoy ng salitang ito. Sa mga pagkakataong sinusubok kung gaano ako katapat sa mga prinsipyo ko, naging gabay kong lagi ang ilang tanong para sa sarili: Makatwiran ba? May matayog na layunin ba? May dangal ba?

May dalawang pagkakataong nasubok nang husto ang paninindigan ko bilang isang lider-akademiko: 1] nang magkaroon ng merit promotion noong 2000 at maigiit ang katwiran, at 2] nang rebisahin ang dating General Education Program ng UP at tawagin itong Revitalized General Education Program (RGEP) at maipahayag ng kolehiyo ang pagtutol dito. Parang nagbabalik ang kahapon. Dekano ako noong mga panahong iyon. At hayaan ninyong basahin ko ang bahagi ng liham sa akin ng noon ay Chanselor Emerlinda Roman, nang matapos ang term ko:

I also write to thank you and the college faculty for your cooperation and understanding in regard to the RGEP. We all know that not a few from your College were against the RGEP. Yet when the University Council resolved to proceed with it, the College respected that decision by reviewing its existing courses and by instituting new ones...

...Because you reminded us of the need to rationalize promotion policies, the UPD Administration

and the colleges have undertaken reviews of promotion guidelines. I also note how you carefully chose your College officials, by always giving way to institutional rather than personal interest. (Letter of Chancellor Emerlinda Roman, REF. NO. ERR-03-284, May 30, 2003)

May isa pang pagkakataong nasubok ang aming (kasama ng tatlo pang Opisyal ng UP Diliman Administration) paninindigan at dinanas ang konsekwensiya nito. May napatay na frat man kaugnay ng serye ng mga rumble. Hindi naging kumporme ang aksiyon namin sa gustong mangyari ng fraternity ng namatay na estudyante. Unang nagsumite ng impormasyon noong 18 Mayo 1995 na nag-aakusang pinigilan namin ang pag-aresto sa mga suspek at sa gayon ang prosecution at conviction nila. Sa desisyon ng Korte Suprema, inutos na dismiss ang impormasyon laban sa amin at itigil ang prosekusyon. Narito ang bahagi ng desisyon:

DECISION

We understand that the highly publicized death of Dennis Venturina caused a public clamor to bring to justice those responsible therefor. We also recognize the pressures faced by law enforcement agencies to effect immediate arrests and produce results without unnecessary delay. But it must be remembered that the need to enforce the law cannot be justified by sacrificing constitutional rights. The absence of probable cause for the filing of an information against petitioners is evident from the records. They cannot be indicted because they dared to uphold the rights of the students. Hence, we see no other recourse but to enjoin the Sandiganbayan and the Ombudsman from proceeding with the case against petitioners.

...

WHEREFORE, the petition is GRANTED and the Ombudsman and his agents are hereby prohibited from prosecuting petitioners for violation of P.D. No. 1829 §1(c) as a result of the incident complained of in Criminal Case No. 22801 and the Sandiganbayan is ORDERED to dismiss the information in Criminal Case No. 22801 against petitioners.

SO ORDERED.

Bellosillo, (Chairman), Quisumbing, Buena, and De Leon, Jr., JJ., concur.

Halos limang taon, bago bumaba ang pinal na desisyong ito ng Korte Suprema na nagpawalang-bisa sa akusasyon sa amin. Nagpasalamat kami dito, ngunit sa loob ng mga taong iyon ay naranasan namin kung paano naging biktima ng yabang ng kapangyarihan. Bumaba ang arrest warrant ng Biyernes at para huwag kaming makulong ay nagprisinta na kami at nagpiyansa, kinunan ng mug shot at tumimbre. Lumabas sa mga tabloid ang mga retrato naming mukhang mga kriminal. Sa panahong inaantay namin ang desisyon sa aming apela, kinailangan kong magpaalam at magdeposito sa Sandigan Bayan tuwing lalabas ng bansa para dumalo sa kumperensiya. Gayunman, iniwan ko ang karanasang ito na higit na matibay ang paniniwala sa karapatang pantaong ginagarantyan ng Konstitusyon.

Nagpatuloy ako sa pagtuturo, pananaliksik at paglilingkod sa unibersidad. Hindi ako naakit na pumakabila ng bakod kahit maliit na di-hamak ang suweldo ng mga propesor sa UP kaysa sa mga kapitbahay na unibersidad. Kung ito man ay katunayan ng "kabaliwan" pinili kong maglingkod sa UP sa paniniwala kong dito ko nararanasan ang pagiging buo ng pagkatao ko, ang

kabuluhan ng pagtuturo sa mga iskolar ng bayan, ang pagiging kasapi ng isang komunidad ng mga intelektuwal na hindi bumibigay sa kanilang paniniwalang may pananagutan sa sambayanan ang pamantasan.

BAGONG DAANG NABUBUKSAN

Bago ako huminto sa pagmumuning ito ay liliwanagin ko ang isang bagay. Sa pagkukuwento ko ng naging buhay ko bilang maralitang batang nakaigpaw at gumanda ang buhay dahil sa edukasyon at nakatagpo ng katwiran at kabuluhan sa kaniyang pagiging guro, hindi ko layuning pagtibayin ang isang ilusyon. Sa konteksto ng pagbaba ng kalidad ng edukasyon at mga panlipunang serbisyo ng gobyerno sa mga nagdaang dekada at paglaki pang lalo ng agwat ng mayayaman sa mahirap dito sa ating bansa, ang mga pamilya ng maralitang manggagawa ay hindi makakaahon at hindi dapat umasa sa isang magandang buhay, maliban marahil sa mga nandarayuhang OFW. Paano makapagpapaaral ang isang pamilya ng manggagawang kontraktuwal na tuwing ikalimang buwan ay nawawalan ng trabaho? Paano liliit ang bilang ng pinakamahirap kung sa bawat 100 mag-aaral na papasok sa hayskul sa paaralang publiko ay isa [1] lamang ang makatatapos sa kolehiyo? Mga palaisipan iyan na naghihintay ng paliwanag at lunas.

Muli ko ring sasabihin ang "aral" ng karanasan ko sa pagiging guro at ang pangangailangan ngayon ng panibagong alab ng mga nagtuturo sa kasalukuyang henerasyon. Totoong hindi matatawaran ang dedikasyon sa pagtuturo. Ngunit hindi sapat ito. Ang sipag upang hindi manghinawa

ay kailangang pasiglahin ng katuturan. At ito ang pananaw na ang mga guro ay hukbo ng pagbabago sa lahat ng uri nito. Sila ang magbubukas ng isip ng mga kabataan upang maging palatanong at palasuri. Sila ang magbubukas ng isip ng mga kabataan upang matuklas nila ang mga kasagutan sa mga bugtong ng kanilang panahon. Sila ang magbubukas ng isip ng mga kabataan upang naisin nila ang isang lipunang makatarungan, malaya at maunlad para sa higit na nakararaming mamamayan. Hamon ng kasalukuyan na dumaming parang talahib ang ganitong hukbo ng mga nagtuturo.

At sa pagreretiro, patuloy na dadalhin ko mula sa lahat ng mga karanasang ito ang paniniwala kong ang pinakamahalaga, ang kayamanang ipakatatangi-tangi, ang babaunin hanggang sa huli ay hindi tagumpay, hindi mga gawad na patunay ng kagalingan [na sa mapagdudang pag-iisip ay hindi laging totoo], hindi pribilehiyo at kapangyarihang kasama ng mga posisyong hinawakan [na sa mapagdudang isip ay hindi naman totoong kapangyarihan] kundi, ang totoong PAGGALANG ng mga naturuan, nakasama, nakasalamuha, nakatrabaho at maging ng mga hindi nakasundo dahil sa pagkakaiba ng paniniwala't ugali. Sa huli, ang dadamahin ko ay ang totoong PAGMAMAHAL ng mga taong totoong mahalaga sa akin. At sa pagpapatuloy, babaunin ko ang PANINIWALA'T PANININDIGANG nahubog sa pakikibaka sa loob at labas ng unibersidad.

Nakikita ko ngayon na ang batang Tundong nakipagsapalaran, napadpad sa kagubatan ng UP Diliman, nagturo ng apat na dekada sa mga iskolar ng bayan, sa wakas ay umabot na sa

sapilitang edad 65 ng pagreretiro. Natatanaw ko ngayon ang bukana ng bagong landas na pupuntahan niya, pinasisigla ng tatlong mga paslit pang apo, pinalalakas ng mga hindi kaanonong mga batang maralitang nais niyang kuwentuhan at bahaginan ng kaalaman, bilang pasasalamat ng isang dati'y batang maralitang sinuwerteng nagtamasa ng kalinga at nakalaya.

At ito ang ibubulong niya sa sarili mula rito, ang malayang salin at adaptasyon niya ng mga linya mula kay Rainer Maria Rilke:

At ngayon, salubungin mo ang Bagong Taon

Lipos ng mga bagay na hindi pa nangyayari.

SANGGUNIAN

Atienza, Glecya, Bienvenido Lumbea, Galileo Zafra. *Bangon, Antolohiya ng mga Dulang Mapanghimagsik: 1967-1996*. Lungsod Quezon: Office of Research Coordination, 1998.

Atienza, Monico. *Kilusang Pambansa Demokratiko sa Wika*. Lungsod Quezon: Sentro ng Wikang Filipino, 1992.

Tough, Paul. *How Children Succeed: Grit, Curiosity and the Hidden Power of Character*. London: Random House, 2013.

Posadas Roger, Rosario Torres-Yu, at Marichu Lambino, petitioners, vs. The Hon. Ombudsman, The Special Prosecutor, and Orlando V. Dizon, respondents. G.R. No. 131492. Korte Suprema. 2000.

Bahagi ang pagmumuni-muning ito bunsod ng okasyon ng pagtanggap ng awtor ng Concepcion D. Dadufalza Award for Distinguished Achievement noong Oktubre 9, 2014 na ginanap sa Claro M. Recto Hall, Bulwagang Rizal, UP Diliman. Muli itong isinaayos para sa anyo ng personal na sanaysay.